

Wstęp

Zdaniem Jacka Filka (2001: 72), pojęcie odpowiedzialności nachalnie zoferuje nam swoją samozrozumiałość, co sprawia, że nadal „(...) człowiek, od którego wymaga się bycia odpowiedzialnym, nie wie, czym jest odpowiedzialność”. W wydanej na początku XXI wieku *Filozofii odpowiedzialności XX wieku* ów badacz zauważa, że odpowiedzialność stanowi podstawowe pojęcie nowego paradygmatu myślowego i ma taką samą rangę filozoficzną co pojęcia prawdy i wolności (Filek 2003: 9). Według Jadwigi Puzyniny lingwiści¹ nie zajmowali się opisem pojęcia odpowiedzialności na tak wielką skalę jak filozofowie². Faktycznie, warto dokonać takiego opracowania, które dotykać będzie istoty wypowiedzianych zdań oceniających (np. *X jest odpowiedzialny*), sposobów rozumienia oraz funkcjonowania tytułowego pojęcia i okaże się przydatne w rozważaniach, dyskusjach nad zagadnieniem odpowiedzialności, w mówieniu o byciu odpowiedzialnym czy aktach przypisania odpowiedzialności.

Niniejsze rozważania nad odpowiedzialnością wpisane zostały w nurt polskiej szkoły aksjolingwistyki. Ukształtowała się następująca linia rozwojowa: od prekursorskich prac Jadwigi Puzyniny, poprzez dokonania Tomasza P. Krzeszowskiego (przedpojęciowe schematy wyobrażeniowe) oraz Jerzego Bartmińskiego, Ryszarda Tokarskiego, do najnow-

¹ Jadwiga Puzynina (2013: 301) wskazuje ważne prace z tego zakresu: artykuły Jana Dokurny z 1988 i 1993 roku. Puzynina (1999) podjęła się także analizy leksemu odpowiedzialny i odpowiedzialność na tle języków europejskich. Inna praca poświęcona metawyrażeniom dla hasła odpowiedzialność to opracowanie Iwony Bielińskiej-Gardziel (2006). Problematyka odpowiedzialności jest także przedmiotem rozważań Jacka Jadackiego (2003), Jerzego Bartmińskiego i Moniki Grzeszczak (2010) oraz Dominiki Mafutali (2007a; 2009).

² Najwięcej rozważań na temat zagadnienia odpowiedzialności znajdujemy w filozofii XX wieku. Duże zainteresowanie tym tematem dostrzec można już wcześniej, z końcem XIX wieku, za sprawą prekursora egzystencjalizmu Friedricha Nietzschego. Autor *Ontologizacji odpowiedzialności* (1996) w *Filozofii odpowiedzialności XX wieku* (2003) prezentuje, rozważa i przybliża wspólne wątki przyświecające filozofom, którzy zgłębiali problem odpowiedzialności „w pojedynkę, niemal nic o sobie nie wiedząc” (Filek 2003: 13).

szej koncepcji aksjojęzykowego obrazu świata Jana Wawrzyniaka³. **Aksjolingwistyka polska** nawiązuje do filozofii języka potocznego, filozofii zdrowego rozsądku George'a Edwarda Moore'a (1903; 1912) oraz do bogatych rozważań szkół metaetycznych, a także do ustaleń lingwistyki kognitywnej, rozwijającej się na świecie w ciągu ostatnich dziesięcioleci⁴.

Analizowane w pracy przykłady funkcjonowania odpowiedzialności mają na celu uchwycenie tego, co najważniejsze w tym pojęciu, w jego typowości i występowalności. Z jednej strony staram się nakreślić ramy teoretyczne rozumienia odpowiedzialności, z drugiej poddaję analizie ujęcia słownikowe i przybliżam potoczne rozumienia, konteksty, sposoby używania przymiotnika odpowiedzialny i rzeczownika odpowiedzialność. Zaproponowałam uporządkowanie tytułowego pojęcia w duchu *responsio*, *imputatio* i *periculum*, które mają przysłużyć się temu, by dyskusje na temat odpowiedzialności stały się bardziej zrozumiałe, jednoznaczne. Z uwagi na powyższe analizuję sposoby rozumienia i funkcjonowania wypowiedzi oceniającej *X jest odpowiedzialna/y* w ujęciu perspektywnym i retrospektywnym (w rozdziale drugim; wstępne kwestie w rozdziale pierwszym) oraz potoczne i słownikowe znaczenia odpowiedzialności (w rozdziale czwartym i piątym). Przedmiotem refleksji nie będą filozoficzne koncepcje odpowiedzialności. Celem pracy jest ukazanie odpowiedzialności w komunikacyjnym świetle, prezentacja nowego odczytania problematyki, wskazanie nie tylko, jak interpretuje-

³ Do powstania i rozwoju polskiej aksjolingwistyki w ogromnym stopniu przyczyniły się prace takich autorytetów jak Puzynina i Krzeszowski. Bartmiński, charakteryzując poglądy reprezentowane przez Puzyninę, mówi o podejściu rezydualnym, a omawiając poglądy reprezentowane przez Krzeszowskiego, używa wyrażenia podejście holistyczne (2003: 59-83; 2006: 131). Licznie przywoływane i omawiane przez badaczy wartości prace to: Puzyniny *O znaczeniu czasownika „oceniać” we współczesnym języku polskim* (1981), *Językoznawstwo a aksjologia* (1982), *Jak pracować nad językiem wartości?* (1991), *Język wartości* (1992a), *Słowo – wartość – kultura* (1997), *Wartości i wartościowanie w perspektywie językoznawstwa* (2013) oraz Krzeszowskiego *The axiological aspect of idealized cognitive models* (1990), *The axiological parameter in preconceptual image schemata* (1993), *Angels and Devils in Hell. Elements of Axiology in Semantics* (1997), *Metaphors of discourse: Between co-operative and oppositional discourses* (2004).

⁴ M.in.: Marka Johnsona *The Body in the Mind. The Bodily Basis of Meaning, Imagination and Reason* (1987), Tomasza Krzeszowskiego *The axiological aspect of idealized cognitive models* (1990), George'a Lakoffa *Women, Fire and Dangerous Things* (1987), *The contemporary theory of metaphor* (1993), Lakoffa i Johnsona *Metaphors We Live By* (1980), *Philosophy in the Flesh. The Embodied Mind and Its Challenge to Western Thought* (1999), Charlesa'a Forceville'a *Pictorial Metaphor in Advertising* (1996), *Non-verbal and multimodal metaphor in a cognitivist framework: Agendas for research* (2006), Beate Hampe *When down is not bad, and up not good enough: A usage-based assessment of the plus-minus parameter in image-schema theory* (2005).

my zdania zawierające hasło odpowiedzialny, ale także, jakie obrazy odpowiedzialności mają ludzie na myśli, gdy tego słowa używają.

Jak zauważa Puzynina (2013: 123-125), prace aksjolingwistyczne często charakteryzuje eklektyzm. Nie sposób mówić o odpowiedzialności bez odniesienia do aksjologii, semantyki moralności czy języka. Za pomocą wypowiedzi oceniających: *X jest odpowiedzialna/y*, *X jest nieodpowiedzialna/y* wpływa się na postawy i zachowania drugiego człowieka. Wypowiadane oceny odsyłają do świata wartości, do pewnej koncepcji odpowiedzialności. Identyfikacja rodzajów odpowiedzialności celem określenia zakresów mówienia o niej oraz identyfikacja przedmiotu kwalifikacji ocennej *X jest odpowiedzialna/y (za)* ma miejsce w rozdziale drugim. W osobnym rozdziale, trzecim, zawarłam rozważania pragmatyczne nad językiem odpowiedzialności w ramach teorii relewancji. Moją intencją było ukazanie, że wypowiedzi zawierające słowo odpowiedzialność wpływają na postawy i zachowania ludzkie. Niektóre wypowiedzi zawierające orzecznik odpowiedzialny przypisują jednostce winę, inne mają na celu wywołanie zmiany postawy, dać do myślenia, a jeszcze inne – „wymierzyć sprawiedliwość”. Natomiast przytoczony w rozdziale czwartym przyczynek empiryczny, przeprowadzony metodą ankietową wśród studentów pierwszego roku na kierunku filologia w Instytucie Językoznawstwa UAM, stanowił próbę uchwycenia i wskazania, jak współcześni, przeciętni użytkownicy języka polskiego rozumieją i stosują słowa odpowiedzialność oraz odpowiedzialny. Powyższe dociekania miały na celu zwrócenie uwagi na takie rozumienia i konteksty funkcjonowania pojęcia odpowiedzialności, które narzucają się najsilniej. Tym samym celem rozdziału czwartego jest potoczna identyfikacja cech X-a, które stanowią podstawę zakwalifikowania jego czynu/działania, postawy do kategorii odpowiedzialna, odpowiedzialny. Przeglądu haseł odpowiedzialność, odpowiedzialny w wybranych słownikach języka polskiego dokonuję w rozdziale piątym. Przeprowadzam tam analizę językowych aktów odpowiedzialności w świetle sposobów ich przeżywania. W ostatnim, szóstym rozdziale wskazuję najstarsze symbole doświadczenia odpowiedzialności. Omawiam językowe akty neutralizacji odpowiedzialności oraz prezentuję rozważania, głównie teoretyczne, oscylujące wokół zjawiska ucieczki od odpowiedzialności, dyfuzji odpowiedzialności i towarzyszącym jej językowym aktom zrzucania z siebie winy czy przerzucania jej na innych. W pracy znajdują się także dociekania aksjosemantyczne i aksjopragmatyczne skoncentrowane wokół problematyki wypowiedzi oceniających: *X jest odpowiedzialny*, *X jest odpowiedzialny za Y*, *X jest odpowiedzialny za Y przed W*.

Przyjęłam założenie, że cechowanie aksjologiczne ODPOWIEDZIALNY-NIEODPOWIEDZIALNY⁵ kierowane pod adresem ludzi, określające ich czyny i postawy, służy nie tylko do wygłaszania pochwał czy nagan pod adresem X-a, ale stanowi narzędzie kształtowania postaw, utrwalania sposobów myślenia o odpowiedzialności i jej przeżywania w postaci np. winy, sprawstwa, zobowiązania czy ponoszonych konsekwencji. Za owym cechowaniem kryć się mogą kulturowe konteksty oraz normy.

Książka *Oblicza odpowiedzialności. Perspektywa aksjolingwistyczna* to próba ukazania użyc, sposobów rozumienia i funkcjonowania pojęcia odpowiedzialności, wskazania pozytywnych i negatywnych skojarzeń związanych z odpowiedzialnością, odszukania słabych i mocnych konotacji oraz prezentacja wybranych połączeń wraz z definicjami słownikowymi. U podstaw rozważań leży przeświadczenie, że mówienie o odpowiedzialności (w obrębie języka polskiego) wymaga uporządkowania i nakreślenia ram jej językowego obrazu. Pojęcie odpowiedzialności jest wielokrotnie używane w codziennych rozmowach, w języku prywatnym oraz w środkach masowego przekazu, w debatach politycznych. Wielość użyc może przyczyniać się do rozmywania jego sensu, ale także do stwarzania coraz to nowych odcieni znaczeniowych.

⁵ W dalszej części pracy stosuję formę odpowiedzialny, mając na myśli także: odpowiedzialna i/lub odpowiedzialne czy odpowiedzialnie oraz odpowiednio stosuję formę nieodpowiedzialny, mając na myśli także: nieodpowiedzialna i/lub nieodpowiedzialne czy nieodpowiedzialnie.